

3 Ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы «Егемен Қазақстан» 9 қаңтар 2020

4 Ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы «Егемен Қазақстан» 9 қаңтар 2020

References:

1. *El prezidenti Qasym-Jomart Toqayevtyñ «Abai jäne ННІ ğasyrdağy Qazaqstan» atty maqalasy «Egemen Qazaqstan» 9 qañtar 2020*

2. *Äuezov M. 20 TŞJ.18 tom, Almaty 1985j 350 b.*

3. *El prezidenti Qasym-Jomart Toqayevtyñ «Abai jäne ННІ ğasyrdağy Qazaqstan» atty maqalasy «Egemen Qazaqstan» 9 qañtar 2020*

4. *El prezidenti Qasym-Jomart Toqayevtyñ «Abai jäne ННІ ğasyrdağy Qazaqstan» atty maqalasy «Egemen Qazaqstan» 9 qañtar 2020*

МРНТИ 821.512.122

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.55>

Миров М.¹

¹ *Бәйішев Университеті,
Ақтөбе, Қазақстан*

АБАЙТАНУ ІЛІМІНІҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада лингвист ғалым, профессор Қ.Жұбановтың Абайтану ілімін қалыптастырудағы ғылыми танымдары, Абай поэзиясын лингво-стистикалық тұрғыдан зерттеу еңбектері жан-жақты қарастырылған. Профессор Қ.Жұбановтың «Абай - қазақ әдебиетінің классигі» атты зерттеу еңбегі туралы ғалымдардың пікірлері жүйеленген. Аталмыш мақалада ғұлама ғалым Қ.Жұбановтың Абай туралы еңбегіндегі сөз саптау үлгілері, сөз қолдану машығы нақты мысалдармен дәлелдене отырып көрсетілген. Біз бұл мақалада проф. Қ.Жұбановтың өз қаламынан туған бейнелі қолданыстарды сөз еттік. Әрине, автордың ұтымды сөз саптауларын түгелдей қамтыдық дей алмаймыз. Біз тек «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» деген зерттеуіне сүйеніп әңгіме желісін өрбітіп отырмыз. Бұл ретте халықтық қолданыстарға да өз тарапынан да бұрыннан таныс этнографизмдерге жаңаша мағына теліп, перифразалық құбылыс есебінде де бере білетіндігі. Бұндай сөз қолданыстарда ғалым антитезалық, градациялық, контоминациялық, плеоназмдық әдіс-тәсілдерді молынан пайдаланады.

Түйін сөздер: тіл білімі, Абайтану, стилистика, терминология, поэтика, фразеологизм, этнографизм, перифраз, антитеза, градация, контоминация, плеоназм

Mirov M.¹

¹ *Bayishev University,
Aktobe, Kazakhstan*

THE FOUNDER OF ABAELOGY SCIENCE

Abstract

This article discusses the scientific knowledge on the basis of the science of Abaeology and research work on the linguistic stylistic study of the poetry of Abay by linguist scientist, Professor K. Zhubanov. The opinions of scientists on the research work of Professor K. Zhubanov "Abai - a classic of Kazakh literature" are systematized. This article gives examples of word formation in the work of the great scientist K. Zhubanov about Abai, the ability to use words, supported by specific examples. In this article we will discuss the figurative butt of Professor K. Zhubanov. Of course, it cannot be said that we covered all the outstanding phrases of the author. We develop the storyline only on the basis of the study "Abai - a classic of Kazakh literature." At the same time, he can give a new meaning to ethnography, which is already familiar both in

the folk tradition and in the peripheral phenomenon. In such cases, the scientist uses many methods of antithesis, gradation, contamination, pleonasm.

Keywords: linguistics, Abaelogy, stylistics, terminology, poetics, idiom, ethnography, periphrase, antithesis, gradation, contamination, pleonase

Миров М.¹

¹ Университет Байишева
Актобе, Казахстан

ОСНОВАТЕЛЬ НАУКИ АБАЕВЕДЕНИЯ

Аннотация

В этой статье рассматриваются научные познания по основанию науки Абаеведения и исследовательские работы по лингво-стилистическому изучению поэзии Абая лингвиста ученого, профессора К. Жубанова. Систематизированы мнения ученых о научно-исследовательской работе профессора К. Жубанова «Абай - классик казахской литературы». В данной статье приведены примеры словообразования в творчестве великого ученого К. Жубанова об Абае, умение использовать слова, подкрепленные конкретными примерами. В этой статье мы обсудим образные приклад профессора К. Жубанова. Конечно, нельзя сказать, что мы охватили все выдающиеся фразы автора. Мы развиваем сюжетную линию только на основе исследования «Абай - классика казахской литературы». В то же время он может придать новый смысл этнографизму, который уже знаком как по народному обычаю, так и по перифразному явлению. В таких случаях ученый использует множество методов антитезиса, градации, контаминации, плеоназма.

Ключевые слова: языкознание, Абаеведение, стилистика, терминология, поэтика, фразеологизм, этнографизм, перифраз, антитеза, градация, контоминация, плеоназм

Кіріспе. Тілтану ілімінің тұңғыш профессоры Құдайберген Қуанұлы Жұбанов қазақ лингвистикасының әр алуан саласында өзіндік із қалдырған ғұлама. Өз кезінде проф. А.Ысқақов атап өткендей Қ.Қ.Жұбанов тіл білімінің барлық саласымен де шұғылданған; қазақ тіл білімінің ол араласпаған, я қатыспаған бірде-бір қалтарысы қалмаған деуге болады. «Өйткені оның ғылыми мұрасынан қолды болмай аман сақталып, бізге дейін келіп жеткен еңбектерінің өзін барласақ, олар қазақ тілінің фонетикасын да, грамматикасын да, қазақ тілінің тарихын да, қазақ жазуы, оның емлесі, терминологиясы, стилистикасы, оқулығы мен методикасы, программасы – бәр-бәрін де қамтиды /1.73-74/.

Профессор Қ.Жұбанов ұлы ақынымыз Абай Құнанбаевтың қайтыс болуына 30 жыл толуына байланысты 1934 жылы «Абай — қазақ әдебиетінің классигі» деген мақала жариялады. Бұл мақалада айтылған қағидалардың қазақ әдеби тілі мен қазақ әдебиетін зерттеу үшін аса зор тарихи ролі, маңызы болды. Егер ол кездегі Абай турасындағы, оның творчествосын бағалау жайындағы айтыс-таластар мен көзқарастарды еске алсақ, бір алуан пікір иелері Абайды, оның творчествосын бұрынғы үстем тапқа телігені, енді бір алуаны Абайдың әдеби мұрасын халыққа тән мұра деп бағалағаны, ал енді бір алуаны оған әрі-сәрі қарағаны мәлім болатын-ды. Дәл осы кезде қазақтың халық әдебиеті мен Абайдың көзқарасы қандай болғандығын, ақынның одан қандай нәр алғанын, Абайдың шығыс әдебиетіне қатысын, оның несіне назар аударып, несінен безінгенін, /озат/ орыс әдебиетінің, оның үлгісін түсініп, одан ақынның қандай үлгі-өнеге алғанын тарихи жағынан толық сипаттап ғылыми жолмен дәлелдеген, Абайды қазақ әдебиетінің ескі жұртынан да, «ислам мәдениетінің кірлі көрпесінен» де сілкініп шыққан, қазақ әдебиетін «бос сөзділіктің» тазартып, жаңа бағытқа салып, қазақ мәдениетін жаңа соны жолға түсірген ақын деп танып, оның /Абайдың/ тарихи қызметін ең алғашқы рет дұрыс бағалаған профессор Қ.Жұбанов болды деуге негіз бар. А.Ысқақов ескерткендей: «ол кезде Абай — күшті ақын», «жақсы ақын» дегенді біраз адам айтқан, бірақ олар Қ.Жұбановтай Абай күшті болса неліктен, несімен күшті, жақсы болса — неліктен және несімен жақсы деген пікірді тарихи дәлел, нақтылы айғақ келтіріп, жан-жақты сипаттап, ғылыми жолмен ыңғылықты етіп көрсеткен ешкім жоқ еді. [1.75]

Әдістеме. Абайтану саласында қалам тербеген, ат салысқан зерттеуші аталуының бәрі де келеңсіз танымдар тұтқынынан босап, тұрпайы социологиялық пайымдауларға бой алдырмай кете алмады.

Осындай зерттеуші атаулыны өз сығымынан шығармай ұстаған, әсіресе, Абайтану саласында кеңірек етек алған көзқарастардан құлан-таза болу ол кезеңдерде мейілінше қиын жәй болатын. Сөйте тұрса да жұртшылықтың рухани тынысын кеңейтіп, зерттеушілік ойға сәуле шашқан бірегей зерттеу еңбектері де сол тұста жарық көріп үлгерді. Бұл ретте — академик жазушы М.Әуезов пен проф. Қ.Жұбанов қаламынан туған терең ғылыми мақалаларды атауға тиіспіз. «Әдебиет майданы» журналының 1934 жылғы Абайға бағышталған арнаулы санында /11—12/ жарыса жарияланған көптеген мақала, зерттеулердің ішінен М.Әуезовтың «Абай ақындығының айналасы» [2] және Қ.Жұбановтың «Абай — қазақ әдебиетінің классигі» деп аталатын екі еңбек зерттеушілік сипатының тереңдігімен ерекше тұрған дүниеліктер деп есептейміз. Филология ғылымының докторы, профессор М.Мырзахметовтың пайымдауынша, проф. Қ.Жұбановтың Абай жөніндегі зерттеу еңбегі автордың көптеген ой-толғаныстары мен іргелі де терең ғылыми танымдарының көбінесе тезистік тұрғыдан берілген ерекшелігін танытады. Өйткені өзіндік жеке-дара ой-тұжырымдарын барынша сығарлап айтқан пікірлеріндегі таным өрісі, немесе ретті жерлерде ғана жота көрсететін Батыс, Шығыс қазынасы мен қазақтың рухани әлеміндегі қат-қабат жатқан деректер көзін жан-жақты меңгеріп барып айтқан кесек пікірлер тобының өзі ғалымның рухани әлемі мен ғылыми танымның мүлде биік жатқандығын айғақтап тұр. Еңбекте көбінесе тезистік желі беріліп, айтылған әрі алға қойылған зерттеулік ой-нысаналарының қабаттары сыр бүгіп жатса да, олардың беймағлұм қатпарларын жазып, ішкі сырларын ашуды ғалым Абайтану саласында жазылар монография зерттеуіне қалдырғандай сыңай танытады. [3.137]

Нәтижелер. Қ.Жұбанов әрбір айтатын ойын бейнелі, перделі сөздермен көмкеріп, оқырманға негізгі ойды әсерлі сурет арқылы жеткізеді. Мәселен, ол татар ағартушысы Чинабутдин Мәржани туралы түсінік бергенде сөйлемді былайша құрады: «Мәржани — шіріген ислам іргесін ақыл кездемесімен жамамақ болған, схоластикаға қарсы шығып, елді ақылға бағындырып, мектепке дейін ғылым мен орыс тілін енгізу қамында өткен, өзінше «Қазанның Лютері» еді. Дін жөнінде Абайдың ұстаған жолы да осы жол болатын. [4.287]

Бұл шағын үзіндіде Қ.Жұбанов Мәржанидің қоғамдық- әлеуметтік қызметін белгілі сөздермен түсіндіре отырып, өзінің оған деген сыни талғамын астарлап қана айтады. «Бұл өзінше Қазанның Лютері еді» деген ескертпесінде ғалым Мәржаниді көңіліне қорап тұтып таныстырса да, ол ойын перделеп, жұмсақтап жеткізеді. Тағы бір ретте Қ.Жұбанов Абайға баға беруде біз Энгельстің М.Лютерге берген бағасын ескермей жүргенімізді қынжылып көрсетеді. «Энгельс ренессанстың тарихи ірі мәнін айта келіп, ол дәуірдің ірі адамдар керек қылғанын, сол дәуір тудырған титандардың бірі Мартин Лютер екенін еске алады. Сол Лютердің Энгельс көрсеткен еңбегі, жоғарыда айтқандай, дін реформасы жасау үстіне, дін жайында жазған кітаптарын неміс тілімен жазғандығы, жаңа шіркеу музыкасын жазып, оған жаңа түрлі дұғалар шығарып беруі болатын. Міне, осы Лютерді Абаймен салыстырғанда профессор Қ.Жұбанов Абайдың нағыз қазақи пішінін сипаттайды. Онда былай делінген: «бір елдің әдебиет тілін жасауда мұндай еңбек сіңірген адамды біз Энгельсше бағалай білетін болсақ, XIX ғасырда қазақ ауылында жасаған сеңсен тон, шидем күпі киіп, Шыңғысты жайлаған Абайдан пролетариат төңкерісіне басшы болуды, немесе «Капиталдың» авторы болуды талап етуіміз орынсыз, бойына шақтап тон пішуіміз керек». /4.258/.

Талқылау. Қ. Жұбанов Абайдың еленбей жүрген бір ерекшелігін көрсету үшін БұлТоқай мен Дәрдімәндәй, Ғали Асқар Қамал мен Фатих Әмірхандай, тіпті

– Мәржани мен Насиридай кезінің қолайлы жағдайы жарыққа шығарған, өсіңкі тұрмыс тілегі тікелей тудырған емес. Ол — ояну дәуірінің толқынынан пайда болған неміс Лютері, француз Малербі де емес. Сондықтан Ренессанстай ұлы нәсердің ірі жемістері: Леонардо да Винчи, Альбрехт Дюрер болу да Абайға «бұйырмаған» — дей келіп, Абай тұлғасын мынадай асқақ сезіммен сомдайды. «Абай — жағдайының жағдайсыздығы тудырған, басып тұрған қараңғылық ішінен келер таңның шолпаны болып елестеп, тұнып тұрған тымырсықта келер дауылдың дауылпазы болып күніренген адам. Бұл — өз ортасының Дантесі сияқты. Бірақ, Данте — ескінің соңы, жаңаның алды еді. Орта дәуір мен ояну дәуірінің аралығындағы көпір еді. Ал, Абайдың алды жокқа жуық та, арты ғана бар, ол соны дәуірдің басы, жаңалық желісінің шет бұршағы сияқты. Өйткені, оның төңірегі Эгей теңізі емес, Сарыарқаның шөлі де, өткені классик Рим емес, үдере көшкен қайшылық өмір ғой». Осы шағын сипаттамада қаншама теңеу, қаншама ұлғайған метафора, қаншама философиялық ой-толғам жатқанын ескерер болсақ, ғалымның қаламының желі барына, білімді сөз өнерімен ұштастыру шеберлігіне ешқандай күмән қалмайтыны хақ. Жоғарыдағы микротекстерде ғалым қолданған казак тілінің этнографизмдерінің өзі де оның публицистикалық тілінің құнарлылығына айғақ болғандай.

Бұл орайда оның қаламына ілінген этнологиялық қолданыстарды атап өтер болсақ проф. Қ. Жұбановтың қазақ тілінің сөз байлығын молынан игергендігін көреміз. Мысалы: оның «сеңсен тон», «шидем күпі қию», «бойына шақтап тон пішу», «өзгеден өңге қылу», «өсіңкі тұрмыс тілегі», «жағдайдың жағдайсыздығы тудырған», «келер таңның шолпаны болып күңірену», «келер дауылдың дауылпазы болып елестеу», «ескінің соңы, жаңаның алды», «соны дәуірдің басы», «жаңалық желісінің шет бұршағы», «үдере көшкен қайшылық өмір» сияқты т.б. сөз қолданыстары шынайы халық тілінің эстетикасына қабысады. Ғалымның төмендегі сөз саптаулары да сөйлем типінің бедерлі қолданысқа негізделгенін танытады. Ол былай дейді: «Абайдың алды жоқ емес, жоққа жуық. Өйткені, Абайдың алдында да әдебиет болды. Ата мұрасы болып, Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түлік болатын. Бірі — емшек сүтімен қатар құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың «Әлди, әлди ақ бөпем» атаның, «Сал-сал білек, сал білегі», қойшының әні, қыздың сыңсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап, көркемдік сезімін шарбыдай шырғаған халық әдебиеті. Екіншісі — қажылы ауыл, молдалы ауыл болған Құнанбай ауылына ала-бөлек таныс ескі Орта Азия үлгісі — Шағатай әдебиеті» /4.290/.

Осындағы әдебиеттің салаларын түлікке теңеп тану процесі мал баққан қазақ ұғымына жат емес. Төрт түлікті білетін казак оқырманы Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түлік болатын дегенде әңгіменің ғылымдық жағын яғни, теориялық пайымдауларды тосырқамай бірден қабылдайды. Кейде ғалым сөйлемге айрықша реңк екіп беру үшін оны риторикалық сипатта, сұрау түрінде құрады да оған өзі жауап беріп отырады. Ол бұны Абай өлеңдерін шағатай үлгісімен салыстырғанда қолданады. «Шағатай әдебиетінің алдымен көзге түсер ерекшелігі — мистицизм, диуаналық лирика. Онда бастан-аяқ өртенген ғашықтықтан басқа нәрсе болып жарымайды. Оның ғашықтығының түрі де бөлек, объектісі кім екені белгісіз: құдай ма? әйел ме? — тіпті, еркек пе? Ғашықтығы жыныссыз ғашықтық. —Кәне, Абайда бұл бар ма? — ұшқыны да жоқ—деп түйеді автор.

Қ.Жұбановтың сөйлемдері біртұтас дайын тіл штамптарынан да құралады. Мұндайда ол мақал-мәтел, фразалық тұрақты тіркесімдерді түйдегімен қолданып, айтылмақ ойды сол паремиялық блоктар арқылы жеткізеді. Мәселен, Шағатай әдебиетінің табиғатын түсіндіргенге мынадай таныс суреттерді тізбектеп келтіреді. Қараңыз: «Дүние азабының тізесі батып, көресіні көре-көре «құдай салды»-ға, көнген, өлім мен тіршіліктің жігін жоғалтқан қарсыласар дәрмен көксемей, тағдырдың лағынет қамытына мойнын өзі сұққан көнбістілік, құлдық идеалы — міне, иран — шағатай әдебиет мистицизмі салған жол осы. Абай бұдан аулақ» дейді ғалым. Өйткені ол қолмен болмаса да, оймен бостандық іздеп, «көпшен көрген ұлы тойды» бұзбақ болған адам. Тағдыр қамытынан қалай босанудың жолын, әдісін рас, таба алмаған. Бірақ бұлқынбады деу зорлық», — деп тұжырымдайды. Ғалым тілінің бейнелілігі тек қазақи ұғымдарды беруге ғана байланысты емес, орайлы жерінде ол осы заманға сай ғылыми танымдарды да суретпен көрсете алады. Бұндай сәтте ғалым екі нәрсені, затты ұғым түсінікті бір-бірімен салыстыра, шендестіре образдар жасайды. Ол бейнелі сөздерді қолданбай-ақ сөз образдарын әрлендіре алады. Мәселен, Абайдың пікір бағыты әдеби, нысанасы сопышылдық жолынан аулақ екенін айтқанда осы аулақтықтың ол Абай өлеңінің поэтикалық техникасына да шалығын тигізгендігін көз алдымызға елестетеді. «Абайдағы тұтастық, түгелдік, гармония оны шалағайлыққа жібермеген. Абай — ойшыл ақын. Өлеңін пікір кернеп тұр. Оның сезімі — ойшыл сезім. Бірақ оның ойы да сезімшіл ой. Сондықтан Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады да, түрі мазмұнын көрсетіп тұрады. [4.292] Қ.Жұбановтың жоғарыдағы біз келтірген ой түйініне тиісінше мән берген Ә.Дербісалин: «Қ.Жұбанов 30-шы жылдардың бас кезінде Абай поэзиясының көркемдігі жөніндегі өзіндік ойлары өзінше мәнді, өзінше бағалы. Өйткені олар Абайды тереңдей тану кезінде емес, Абай бізге де қажет пе, жоқ па, қажет болса нендей қасиеттерімен қажет деген тұста, Абайды жаңадан «ашу» тұсында айтылған алғашқы ізгі лебіздер » деген-ді. [5.56]. Қ.Жұбановтың Абай туралы еңбегінен алған үзінді де ғалым ой мен сезімнің, түр мен мазмұн бірлігін диалектикалық байланыста түсіндіреді. Аталған категорияларды жеке-жеке даралап алу мен қатар олардың бірімен- бірінің гармониялық сипатта ұштасып жатқандығын қамти дәлелдеген. Ал, Абай тілінің сөздігі яғни, лексикасы, грамматикасы, Абай өлеңінің өлшеуі, ырғағы, ұйқасын, Абай суретінің бейнесі жайын сөз еткенде ғұлама-ғалым бұлардың «...бәрі бірге қосылып та, жеке тұрып та негізгі тақырыптың күйін билеп тұрады. Оның сөздері тек бермек ұғымын жеткізерлік амал болып, поэтикасы өлең қалыбына сиярлық қана болып қоймайды: бірі олай да, бірі бұлай да кетпейді, солардың әрқайсысы, үлкен симфония оркестріндегі жеке музыка аспаптары сияқты, өздері бір-бір күй тартып тұрады да, бәріне қосылып, негізгі күйді шығарады. Тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады» [4.292]

Бұл үзінді де суреттемелі. Бірақ мұнда бұрынғы «күпілі қазақ», «шидем күпі», «желінің шет бұршағы», «шығыстың кірлі көрпесі», «азалы ақ көрпе», «лағынат қамыты» дегендей көне дәуірдің дүниеліктері жоқ. Автор мұнда өркениетті елдің мәдениетін танытатын симфониялық оркестрдің күңіренген күйін, әр аспабының өзіндік үнін, солардың дауысын қосып, бір тақырыпқа тұтастырып тұрған дирижерді көз алдымызға елестетеді. Оқырман сол ғажайып көріністен Абай өлеңдерінің түрі мен мазмұнын, тақырыбы мен идеясын, әуені мен ұйқасымын таниды. Қаламгердің құдіреттілігі де сол, негізгі ғылыми ой-пікірді бедерлі өрнекпен жеткізе білгендігінде деп топшылаймыз. Жоғарыдағы астарлы баяндаулардан басқа да еңбекте толып жатқан сөйлем типіндегі суреттемелі қолданыстар бар. Біз оларды жете талдамай-ақ, тек кейбір үлгілерін ғана мысал ретінде бере кетуді жөн көрдік: «Абайды кернеген ақындық қуаты алғаш тасып төгілгенде осы қолда бар қалыпқа құйылған...», бірқатар сыншылар Абай шағатай әдебиетінің шеңберінен шыға алған жоқ» — деп мойындайтын сияқты, ... Абай мұны 13—19 жастарында ғана жалтыратып тағынып, содан кейін суынып тастап кеткен тәрізді; тұрмыстың қандай қараңғы түкпіріне де жанары түскен қырағы көзі әлі ойда жоқ,... бұл ақындық беті ашылмаған балаң Абай кезі»,... осы екі өлеңнің екеуінде де үштен тастап, төрттен түйген тізгін ұйқасы бірінде шағатай ақындарына сиыну болып, екіншісінде солардан қалған бейне болуы кездейсоқ нәрсе емес»,... Абайдың бір аяғы шағатайда тұрса, бір аяғы шетке аттауға таянған кезі. «Абай осы белеске шейін өрмелеп барып шағатай жолының сорлылық ұшына шығып, одан безген секілді», «осы өлеңнен кейін шығыс жұртына қонуды тоқтатқан», «Абай сияқты төрт аяғы тең жорға ақын. Абайдың қыз бен жігіті ұқсай береді» /4.292/. *осы сөйлемдердің арқайсысы-ақ өзінің суреттемелік сипатымен айқын теңеу метафоралы қолданыстарымен оқырманның көркемдік сезіміне де әсер етеді, бірақ одан зерттеудің білімдік сапасына нұқсан келмейді.*

Проф. Қ.Жұбановтың Абай туралы зерттеуінде айшықты сөз кестелері ретінде халықтық бейнелі тіркесімдер мол кездеседі. Олардың ұзын ырғасы мына секілді фразеологизмдерді қамтиды: Келелі кеңес – алқалы жиын, Кеуде би – бас билердің бірі. /Келелі кеңестің кеуде биі болмақ болған Абайды енді оны қомсынады /Қомсына бастау – көңілі толмау. Жауыр бейне – көп қолданылған, /Бірінде шағатай ақындарына сиыну болып, екіншісінде солардан қалған жауыр бейне болуы – осының бәрі қаншама ұқсастық. /294/, Азуын батыру – күш көрсету /колония саясаты азуын күннен – күнге батырып, қазақ арасында ұлттық сана өрлей бастаған / 304/ Қыз ойнақ – жастардың ойын – сауығы. / Абайдың арқасында қазақ ауылындағы қыз ойнаққа Онегин мен Татьяна « қатысады» /303/. Қара шашы төгілу – қыз бұрымының тарқатылуы /екеуінің алысқанынан қара шашы төгіліп, иықтары бүлкілдеп, суға шомылып жатқан сұлуға меңзейді. Жан біту – образдылық /қазаққа таныс образдардың өзі бұрынғы құрысы қатып қалған күйінде тұрмайды, жүріп кетеді, жан бітеді. /302/, Біте қайнау – етене болу, сіңісу /образдар өз қалпында қалып қоймай оқиғаның өзіне біте қайнап, қосылып кетеді. /302/, Жүрегі таза – кінәдан пәк, адал, /мұнда жүрегі таза жас сәби айды алмақ болып, балдыр саусағын шолтаңдатқан күнәсіз қылық қана бар /302/, қара тұманды серпілту – ауыртпалықты жеңу /1905 жылдың төңкерісі халық сахнасын басқан қара тұманды бірқатар серпілтті . / 304/, Мерт болу – өлу, опат болу / сонымен бірге даңғыл жол – дәстүрлі жол / / бастары түскен даңғыл жолға сыйдырмайтын не? /306/, өмірден безу – бұл дүниелер күдер үзу /өлең техникасының бұлтарыстарын тегіс аралап, өмірден безіп, кейіпті кескін таба алмаған/ / 294/. Жазымыштың ұйғарымы – «жазымыштан озымыш жоқ» /...мұның бәрі тәжірибесіз жанның алдануы шығар да, жазымыштың ұйғарымы басқа болар / / /302/, Тасып төгілу – арнасынан асу /Абайды кернеген ақындық қуаты алғаш тасып төгілгенде, осы қолда бар қалыпқа құйылған /291/, Мезгіл бірлігі – философиялық категория / ... мезгіл бірлігіне Абайдың әдеби көзқарастары сай ... / 293/, Қошқар мүйіз – ою – өрнек Ақынның кестеленген айшықтары қошқар мүйіздерімен оралып өтуге тура келеді. /297/, Сыбаға қалдыру – үлес беру. Тақырлап кетпеу – барға қанағат келу. /Абай айтар сөзінің бәрін айтып орынын тақырлап кетпейді/, оқушыға да шығаршықтық сыбаға қалдырып кетеді. Көзі шалу – көру /ескі әдебиет мұрасының ескірген жерлерін көзі шала бастайды /296/, Аузы бара салу – қаймықпай айта салу / Білеткеннің байы ақша. Ер жақсысын таңдамас / деуге де аузы бара салады. /301/, Арам тер – бос еңбек /1864 жылдан кейін Абайдан шағатай ықпалын іздеу бос арам тер болып шығады. /296/, Мініп-мініп жауыр қылу – көп қолданылған, ерқашты болған. / мұндағы теңеулер де көбінесе шағатай ақындарының мініп-мініп жауыр қылып тастағандары/ /296/. Аман кету – байхабар кету, белшесінен кешу – мазмұнға бойлау; Абай шығыс үлгісін көрмей, білмей аман кеткен ақын емес, белшесінен кешіп барып, батпағына аунап барып одан шығып, тастап кеткен ақын./296/ Ырза болу – қанағаттану; /өткенді көксеп, төңіректегі барға ырза болған адам.../306/. Бой корсету – көрініс

беру /Абайдың сыншыл көзқарасы өзінің дүниеге көзқарасының әдеби формада бой көрсеткен бір түрі/. Сыдыртып өте шығу – ат-үсті шолып өту. Сондықтан оны ағызып оқып, сыдыртып өте шықсаң ішкі мәніне жетпейсің... Құрғақ сөз – бос сөз. Міне, осының бәрі құрғақ сөз емес, Абайдың істеген істері. Қуып әкеп тығу – ықтиярсыздық. Өлең ұйқасымының лажсыздығы /заруата шағрия/ – қуып әкеп тыққанда, әсіресе, артықша орын алатын араб – парсы сөздері-шұбар тіл керек пе? /297/. Сорайып көріну – халық бұл тіркесімді тура мағынасында да ауыс мағынасында да қолданады. Тура мағынасында бұл фраза ұзын, бойшаң нәрсенің немесе адамның өңгеден өзге болып, алыстан « мен мұндалап » тұратынын айтады. Ал профессор Қ. Жұбанов мұны ауыс мағынада тұтынып отыр, яғни осы халықтық штамп арқылы өлең – сөздің бойында ұшырасатын олпы- солпы кемшіліктері дегенді меңзейді. Бойын жасыру – тіркесімі осы тәрізді тура және бұрма мәнде қолданыла береді. Оның бірінші мағынасы біреудің шын мәнінде бой тасалауы жөнінде болса, ауыс мағынасы кейбір құбылыстардың сырт көзге бірден байқалмай, ішкі мәнін ішіне бүгіп, астарлы пайымдау есебінде кездесетіндігінде. [6] Проф Қ. Жұбанов осы екі тіркесімді өлең табиғатын тану мақсатында пайдаланған. «Халық өлеңінде тақырыптан тысқары басы артық сөз болмай тұрмайды. Ондай артықтар жаман өлеңде сорайып көрініп тұрады да, тәуірлерінде бойын жасырып, бірде құрғақ пәлсепе жамылып, бірде мақал, жұмбақ бүркеніп, бірде орынсыз пейзажға оранып келеді /297/.

Қорытынды. Профессор Қ. Жұбанов халық тілінде әбден тұрақтасқан бейнелі қолданыстардың өзіне жаңаша мән-мағына теліп, айтылмақ ойдың негізгі арқауы етіп отырады. Бас бәйгі алу – Қазақ арасында ат жарысы, балуан күресі, жорға сүрістіру секілді немесе ақындар айтысы, әнші-күйшілердің өнер сайысы тәрізді сындарда жеңген адамға берілетін бас жүлде осылай деп аталады. Қ. Жұбанов осы этнографизмді мүлде тың мағынада қолданған, яғни ол бірсыпыра әзірбайжан қайраткерлерінің өз ана тілін менсінбей «Қаба діл» деп атап, халықты түрік тілін тұтынуға шақырған тұста асқан білімді қоғам қайраткері, әрі ақын Мырза-Фатали Ахундовтың елден бұрын өз ана тілін әдебиет кәдесіне жаратуға талпынғанын айта келіп, жоғарыдағы қазақи тіркесімді пайдаланған. «Рас, азербайжанның бұл жөнінде бас бәйгі алатын бір реті бар... XIX ғасырдың орта шенінде ескіліктің қай тар ауына да төтепкі беруге талаптанған онда бір адам болды. Ол – Мырза Фатали Ахундов болды. /289/ Осы келтірілген мысалда ғалым халық тілінде тұрақтасқан «төтепкі беру» тіркесімен де қолдана кетеді. Бұл тіркесімнің мағынасы «қарсы тұру», «тойтарыс беру» дегенге келеді. Алайда, мұндағы қолданыстан Мырза Фатали Ахундовтың жаңашылдығы, ескіліктің шырмауынан туған халқын азат етуді мақсат тұтқан қайраткерлер екендігі астарлы мағынада аңғарылады. Дөп қолдану, тізесін құшақтау, сорлылық ұшына шығу /295/. Бұл аталған тіркесімдер де бейнелі қолданыстың халықтық моделіне жатады. Дөп, яғни, дәл қолдану деп халық тілінде жаңылыс баспай, орынды қолданған амал әрекетті айтады. Тізесін құшақтау халықтың бейнелі тіліндегі «Қу тізесін құшақтау» тәрізді сөз саптаудың стилдік мақсаттағы қысқарымы болып табылады. Ал «ұшына шығу» бір нәрсенің шегіне жету, анық-қанығына көз жеткізу дегенді білдіреді. Ғалым бұл жерде «дөп қолдану» деп Абайдың Күншығыс ақындарының ізімен әліп-би таңбаларын өзі суреттейтін кейіпкердің кескін келбетіне дәл ұқсатуын айтса, «тізесін құшақтап қалды» деген тіркесімді шағатай ақындарының жалаң формалистік суреттеу тәсіліне әуестеніп, көркемдіктің аса табиғи жанды теңеулерін іздемей қасталық оқшаулыққа, ұрынатындығын түсіндіру үшін стилистикалық аналогия етеді.

Ал енді шағатай әдебиетіне тән жалаң түр қушылық машықты ақындық өнердің сорлылығы деп білген Қ. Жұбанов Абайдың да сол батпақты белшесінен кешіп барып, ұшығына шығып қайтқанын пайымдаудың квинтэссенциясы [40] ретінде жеткізеді. Мысалы: «Ескі күншығыс ақынның әріп бейнесін дөп қолдануы өмірден қашықтап, қаламы мен әрпіне ғана қарап тізесін құшақтап қалған қасталық жағдайын көрсетеді. Абай – осы белеске шейін өрмелеп барып, шағатай жолының сорлылық ұшына шығып болып, одан безген сықылды /295/.

Бұл шағын зерттеуде біз профессор Қ. Жұбановтың Абай ілімін қалыптастырудағы ғылыми танымдары және Абай поэзиясының тілдік ерекшеліктеріне талдау жасадық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Ысқақов А. Қ. Жұбанов және қазақ тіл білімі // «Қазақстан мектебі» (журналы) 1965. - №3. 71-77 б.

2 Әуезов М. О. Ірі оқымысты. (кітап) // Жибьрма томдық шығармалар жинағы. Алматы, Жазушы. 1985, 20 том, 358—366 б

3 Мырзахметов М. Абайтанудың сын сағатында. // Қ. Жұбанов және қазақ совет тіл білімі.. (кітап) Алматы. Ғылым. 1990 ж. 136 - 144-б./.

4 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. (кітап) - Алматы: Ғылым, 2010 .

5 Дербісалин Ә. Ұстаз ғалым. Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. (кітап) Алматы: Ғылым. 1990. 55 - 66 б.

6 Милов М.О. Профессор Қ. Жұбановтың лингвистикалық танымдары. (монография) Ақтөбе 2014, 200 б

7 Словарь по языкознанию. Алматы. «Ғылым». 1998—544 стр.

8 Абай тілі сөздігі — Алматы «Өнер» құрастырушылар Ш.Ахметова, Ә.Болғанбаев, Т.Жанұзақов., 2011 ж

9 М.Милов Профессор Қ.Жұбановтың ұлттық ғылым тілін жасаудағы рөлі.(кандидаттық диссертация авторефераты) Алматы 1999.

References:

1. Ysraqov A.Q. Jūbanov jāne qazaq til bilimi // «Qazaqstan mektebi» (jurnaly) 1965. - №3.71-77 б.

2. Äuezov M.O. Iri oqymysty. (kitap) // Jyirma tomdyq syğarmalar jinaғы. Almaty, Jazyşy. 1985, 20 том, 358—366 б

3. Myrzahmetov M. Abaitanudyñ syn saғatynda. // Q.Jūbanov jāne qazaq sovet til bilimi.. (kitap) Almaty. Ğylym. 1990.j. 136 - 144-б./.

4. Jūbanov Q. Qazaq tili jönindegi zertteuler.(kitap) - Almaty: Ğylym,2010 .

5. Dərbisalin Ä. Üstaz ғалым. Qūdaiberген Jūbanov jāne qazaq sovet til bilimi. (kitap) Almaty: Ğylym. 1990. 55 - 66 б.

6. Mirov M.O. Profesor Q. Jūbanovtyñ lingvistikalyq tanymdary. (monografia) Aqtöbe 2014, 200 б

7. Slovarь po iazykoznaniiu. Almaty. «Ğylym». 1998—544 str.

8. Abai tili sözdığı — Almaty «Öner» qūrastyrushylar Ş.Ahmetova, Ä.Bolğanbaev, T.Janūzaqov., 2011 j

9. M.Mirov Profesor Q.Jūbanovtyñ ülttyq ғылым tilin jasaudaғы röli.(kandidattyq disertacia avtoreferaty) Almaty 1999.

MPHTI 17.07.41

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.56>

Sartbayeva E. ¹, Tokshylykova G. ²

¹ Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Language,

² Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

THE CONCEPT “NOSE AND KNEE” AS A SYMBOL OF MAGICAL ABILITIES OF MIDNIGHT’S CHILDREN IN SALMAN RUSHDIE’S NOVEL “MIDNIGHT’S CHILDREN”

Abstract

The article is devoted to the research of the concept “*Nose and Knee*” on the basis of Salman Rushdie’s novel “Midnight’s children” from the perspective of cognitive linguistics and literary studies. In the article the concept “*Nose and Knee*” is described as a symbol of magical abilities of midnight’s children, it has a close relationship to the characters of the novel. “*Nose and Knee*” just like “*Saleem and Shiva*” represents the sign of creation and destruction, victim and victor, union and negation, faith and humility – are inextricably related in the novel. The huge conflict between Saleem and Shiva reflects the ancient, mythological battle between the creative and destructive forces in the world. The hostility and anxiety between the two begin at the moment of their simultaneous births.

Keywords: nose and knee, midnight’s children, alterity, identity, magical abilities, cognitive linguistics

Сартбаева Э.,¹ Тоқшылықова Г. ²

¹ Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,

² Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан